

ارزیابی و تحلیل توسعه‌یافتگی ناحیه‌ای با استفاده از مدل HDI (مطالعه موردی استان همدان)

مجید شمس

استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر، ملایر، ایران

مهدی نیک زادی^۱

دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر، ملایر، ایران

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۱۱/۲۷

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۰۸/۰۸

چکیده

شناخت وضعیت موجود در مناطق از لحاظ شاخص‌های توسعه و مقایسه آن‌ها با یکدیگر، اولین مرحله در برنامه‌ریزی‌های منطقه‌ای و ایجاد تعادل و تأمین عدالت اجتماعی بین مناطق بشمار می‌رود. هدف از این تحقیق تعیین درجه توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان همدان در سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ براساس آمار بدست آمده از سرشماری‌های نفوس و مسکن در سال‌های مورد اشاره می‌باشد. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است. شاخص‌های مورد بررسی متشکل از بهداشت و درمان، آموزش، اجتماعی و فرهنگی و کالبدی و زیربنایی می‌باشد. جهت تعیین درجه توسعه‌یافتگی شهرستان‌ها از مدل (HDI) استفاده شده است همچنین برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار کمکی Excel استفاده گردیده است. نتیجه حاصل از پژوهش نشان می‌دهد شهرستان تویسرکان در سال ۱۳۸۵ و شهرستان همدان در سال ۱۳۹۰ به‌عنوان برخوردارترین شهرستان‌ها و شهرستان فامنین در سال ۱۳۸۵ و شهرستان کبودر آهنگ در سال ۱۳۹۰ به‌عنوان محروم‌ترین شهرستان‌ها در استان شناخته شده‌اند.

واژگان کلیدی: توسعه‌یافتگی، مدل (HDI)، امتیاز کسب شده، میزان توسعه‌یافتگی، استان همدان

بیان مساله

توسعه از جمله مفاهیم بحث‌انگیزی است که به خاطر چندبعدی بودن و داشتن جنبه‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی طی سال‌های پس از جنگ جهانی دوم همواره محل مناقشه عالمان رشته‌های گوناگون علوم اجتماعی بوده است. توسعه باور بنیادی دنیای مدرن است که در آن تمامی پیشرفت‌های مدرن در علم، فن‌آوری؛ دموکراسی، ارزش‌ها، اخلاق و سازمان اجتماعی، با طرح بشردوستانه ایجاد دنیایی بهتر در هم می‌آمیزند. توسعه در مفهوم قوی‌تر خود به معنای استفاده از منابع تولید جامعه جهت بهبود شرایط زندگی فقیرترین افراد است (پیت و همکاران ۱۳۹۰: ۱۵) در افکار صاحب‌نظران توسعه، تعابیر گوناگونی از واژه توسعه وجود دارد که از آن جمله می‌توان به افزایش تولید، افزایش بازدهی، ارتقا سطح کمی و کیفی زندگی، رفع فقر وضعیت موجود مناطق با استفاده از روش‌ها و شاخص‌های مناسب است. به بیانی دیگر، برای شناخت تفاوت سطح توسعه نواحی لازم است ابتدا وضعیت موجود هر ناحیه بررسی شود تا اینکه بتوان براین اساس در جهت کاهش یا از میان بردن تفاوت‌ها اقدام به برنامه‌ریزی ناحیه‌ای کرد (Huddeinzadeh dalir, 2006: 215). نابرابری‌های منطقه‌ای را می‌توان به‌وسیله شاخص‌های ذهنی و عینی اندازه‌گیری نمود. شاخص‌های عینی باید قابل سنجش و اندازه‌گیری، مانند درآمد، بهداشت، آموزش، زندگی، تعداد ماشین، تلفن، تلویزیون یا پزشک در ازاء هر هزار نفر جمعیت باشد. شاخص‌های عینی به‌وسیله پرسش از مردم بدست می‌آید، به‌عنوان مثال، به طرز تفکر آن‌ها در مورد وضعیت خود یا چگونگی توصیف سطح رضایت آن‌ها از زندگی شان (Aloise Kutcherauer & at al; 2010:18). باتوجه به اینکه بررسی شاخص‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و بهداشتی یکی از مؤلفه‌های مهم پدیده توسعه‌یافتگی است (Jamali & Partners; 2007:86)

استفاده از این شاخص‌ها می‌تواند معیار مناسبی برای تعیین جایگاه نواحی و عاملی در جهت رفع مشکلات باشد. در همین راستا برنامه ریزان به ابداع تکنیک‌ها و روش‌هایی برای سطح‌بندی نواحی پرداخته‌اند تا از این راه درجه توسعه‌یافتگی مناطق را دریابند و بتوانند به شناخت و تحلیل علل یا عوامل نابرابری‌ها و تفاوت‌های منطقه‌ای دست یابند (Badri&Partners;2006:6). اهمیت این سطح‌بندی‌ها آن است که با شناخت تنگناها و قابلیت‌ها و سطوح توسعه نواحی می‌توان سطح زندگی مردم یک ناحیه را به‌خوبی نشان داد و از طرف دیگر به ارائه طرح‌ها و برنامه‌هایی جهت کاهش محرومیت آن نواحی پرداخت (Ziari;2008:78)

استان همدان مانند دیگر استان‌های کشور به پیروی از قانون مرکز-پیرامون دارای عدم تعادل در نظام سکونت‌گاهی سطح‌بندی خدمات می‌باشد به گونه‌ای که بیشترین فعالیت‌های اقتصادی در شهرستان همدان متمرکز گردیده است و این در حالی است که همه نقاط استان به‌نوعی دارای قابلیت‌های متفاوتی برای سرمایه‌گذاری و ایجاد توسعه پایدار هستند. مهم‌ترین محدودیت در نظام شهری نیمه شمالی این استان، نبود حلقه رابط شهری بین شهرهای بسیار کوچک و شهر میانی بزرگ منطقه است که نتایج این شکاف بر ساختار و الگوی توسعه و منطقه، آن است که تمرکز عمده توان‌های اقتصادی، خدماتی در شهر همدان ناگزیر آن را به قطب جاذب جمعیت و امکانات اقتصادی منطقه تبدیل کرده است. شهرهای کوچکی در نقاط گوناگون منطقه پراکنده است، به دلیل قابلیت‌های محدود و ناچیز اقتصادی - خدماتی توان پرتوافشانی به پیرامون خود را ندارند و نمی‌توانند نقشی قوی به‌عنوان کانون‌های انتشار

توسعه ایفا نمایند. شهر همدان نیز به تنهایی نمی‌تواند الگوهای سکونت در تمام منطقه را تحت‌الشعاع خود قرار می‌دهد و نواحی وسیعی از شمال، شمال غرب و شمال شرق از دریافت مستقیم شهر همدان محروم مانده‌اند (Taghvaii&Partners; 2008:47) مکان‌گزینی این شهر در منتهی‌الیه جنوب ناحیه شمالی دامنه تأثیر و نفوذ آن را عدم تعادل قابل توجهی روبرو ساخته است.

شناخت علمی و همه‌جانبه امکانات، نیازها، تنگناها و قابلیت‌های شهرستان‌های این استان، برای ایجاد تعادل بن مناطق و از بین بردن نابرابری‌های منطقه‌ای، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر می‌یابد. این پژوهش به بررسی شاخص‌های زیر بنایی، اجتماعی-اقتصادی، آموزشی و فرهنگی و بهداشتی - درمانی پرداخته و به این منظور تکنیک (H D I) را بکار گرفته تا به شناخت و بیان وضعیت موجود توسعه‌یافتگی و تفاوت‌های ناحیه‌ای در بین شهرستان‌های گوناگون استان همدان نائل آید. از این رو اهدافی که در این پژوهش دنبال خواهد شد به صورت ذیل می‌باشد:

- ✓ تحلیل فضایی توسعه استان همدان به تفکیک شهرستان
- ✓ تحلیل فضایی توسعه در زمینه شاخص‌های فرهنگی-اجتماعی در سطح شهرستان‌های استان همدان
- ✓ شناخت تفاوت‌های موجود در بین شهرستان‌های استان همدان در ارتباط با شاخص‌های آموزشی
- ✓ تعیین فواصل شهرستان‌های استان همدان در ارتباط با شاخص‌های کالبدی و زیربنایی
- ✓ تحلیل فضایی توسعه در ارتباط با شاخص‌های توسعه صنعتی در سطح شهرستان‌های استان همدان

پیشینه تحقیق

امروزه آگاهی از نقاط قوت و ضعف نواحی، جهت ارائه طرح‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌ها ضروری است، به گونه‌ای که استفاده از شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی فرهنگی، کالبدی، بهداشتی و... می‌تواند معیاری مناسب برای تعیین جایگاه نواحی عاملی مهم در جهت رفع مشکلات و نارسایی‌های موجود در راه رسیدن به توسعه پایدار باشد (Zaker haghghi; 2012:70).

در زمینه مطالعات داخلی، در زمینه توسعه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

سپهردوست (۱۳۸۸) در بررسی و عملکرد دولت در توسعه اقتصادی-اجتماعی روستاهای استان همدان با استفاده از دو مدل تاکسونومی و تحلیل عاملی بر اساس شاخص‌های زیر بنایی، آموزش، بهداشتی، به اندازه‌گیری درجه توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان همدان در بخش روستایی و سپس به مقایسه عملکرد برنامه‌ای دولت طی برنامه سوم توسعه پرداخته است. نتایج این مطالعه حاکی از آن است که طی سال‌های ۱۳۷۸ تا ۱۳۸۳ اگرچه سیاست‌های برنامه‌ای دولت در رشد و توسعه بخش‌های روستایی استان نابرابری توزیع امکانات و تسهیلات را در پی داشت، اما مقایسه ضریب تغییرات نشان می‌دهد که برنامه سوم توسعه با اثراتی مثبت بر توزیع متعادل‌تر امکانات توسعه‌ای در بخش زیرساخت‌ها، آموزش و بهداشت روستایی شهرستان‌های استان همراه بوده است (Sepehrdoost;2009:69).

بررسی و مطالعه وضعیت شاخص‌های اجتماعی، فرهنگی، بهداشتی و زیربنایی دهستان‌های بخش مرکزی شهرستان اردبیل و رتبه‌بندی این دهستان‌ها از نظر برخورداری از شاخص‌های توسعه با استفاده از مدل تاکسونومی عددی و تعیین محروم‌ترین و برخوردارترین آن‌ها و اولویت‌های توسعه در منطقه نشان می‌دهد که دهستان سردابه به علت

توسعه‌یافتگی بیش‌تر نسبت به دیگر دهستان‌ها ناهمگن می‌باشد، دهستان کلخوران در رتبه حد متوسط توسعه و بقیه دهستان‌ها در رتبه محروم قرار دارند (Qmars khodapanah & Partners;2009)

در مقاله‌ای با عنوان تحلیل شاخص‌های توسعه در شهرستان‌های استان همدان با استفاده از تکنیک تحلیل عاملی و ضریب همبستگی اسپیرمن رنک به تحلیل ۵۷ شاخص توسعه در شهرستان‌های استان همدان پرداخته شده و نتیجه حاصل نمایانگر این مطلب می‌باشد که شهرستان‌های بهار و تویسرکان در رتبه اول واقع شده‌اند (Zarabi & partners;2009:51) بنابراین جهت سرمایه‌گذاری در امر برنامه‌ریزی و ساماندهی فضای شهرستان‌ها، نیاز به شناخت امکانات، محدودیت‌ها و تنگناها، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است و این شناخت به‌وسیله مطالعه و بررسی وضعیت موجود مناطق تحت مطالعه صورت می‌پذیرد.

مفاهیم و ادبیات نظری

توسعه

در لغت به معنای رشد تدریجی در جهت پیشرفته‌تر شدن، قدرتمندتر شدن و حتی بزرگ‌تر شدن است (Oxford English Dictionary, 2001) بروکفلید در تعریف توسعه می‌گوید: توسعه را باید برحسب پیشرفت به سوی اهداف رفاهی نظیر کاهش فقر، بیکاری و نابرابری تعریف کنیم. به‌طورکلی توسعه جریانی است که در خود تجدید سازمان و سمت‌گیری متفاوت کل نظام اقتصادی-اجتماعی را به همراه دارد. توسعه علاوه بر اینکه بهبود میزان تولید و درآمد را دربردارد، شامل دگرگونی‌های اساسی در ساخت‌های نهادی، اجتماعی-اداری و همچنین ایستارها و دیدگاه‌های عمومی مردم است. توسعه در بسیاری از موارد، حتی عادات و رسوم و عقاید مردم را نیز دربرمی‌گیرد.

کشورهای در حال توسعه

امروز پیشنهاد می‌گردد که به‌جای تعبیر کشورهای جهان سوم (عقب‌مانده) از اصطلاح "کشورهای در حال توسعه" استفاده شود. کشورهای در حال توسعه نیز خود به کشورهای "بیشتر توسعه‌یافته" و "کمتر توسعه‌یافته" تقسیم می‌شوند. بعضاً پارامترها و سطوحی برای این تعاریف (مثلاً براساس میزان درآمد سرانه) بکار می‌رود، منتها شاهد اتفاق جهانی در این حوزه نیستیم. اما به‌طور کیفی و کلی می‌توان ویژگی‌های مشترک کشورهای در حال توسعه را اینگونه دسته‌بندی کرد: ۱. پایین بودن سطح و کیفیت زندگی مردم ۲. بیکاری و کم‌کار، و پایین بودن میزان بهره‌وری کار (و نیروی کار) ۳. وابستگی زیاد به تولیدات کشاورزی و یا صادرات مواد اولیه (منابع طبیعی) ۴. وابستگی اقتصادی و آسیب‌پذیری در روابط بین‌المللی ۵. ساختار سیاسی و حکومتی نامناسب و ناکارآمد

مشخصه‌های اجتماعی توسعه

الف. نابرابری اجتماعی ب. ضعف طبقات متوسط ج. بی‌سوادی د. مشکلات بهداشتی و درمانی

شاخص‌های توسعه اقتصادی

الف. شاخص درآمد سرانه: از تقسیم درآمد ملی یک کشور (تولید ناخالص داخلی) به جمعیت آن، درآمد سرانه بدست می‌آید. این شاخص ساده و قابل‌ارزیابی در کشورهای مختلف، معمولاً با سطح درآمد سرانه کشورهای

پیشرفته مقایسه می‌شود. زمانی درآمد سرانه ۵۰۰۰ دلار در سال نشانگر توسعه یافتگی بوده است و زمانی دیگر حداقل درآمد سرانه ۱۰۰۰۰ دلار.

ب. شاخص برابری قدرت خرید (PPP): از آنجاکه شاخص درآمد سرانه از قیمت‌های محلی کشورها محاسبه می‌گردد و معمولاً سطح قیمت محصولات و خدمات در کشورهای مختلف جهان یکسان نیست، از شاخص برابری قدرت خرید استفاده می‌گردد. در این روش، مقدار تولید کالاهای مختلف در هر کشور، در قیمت‌های جهانی آن کالاها ضرب شده و پس از انجام تعدیلات لازم، تولید ناخالص ملی و درآمد سرانه آنان محاسبه می‌گردد.

ج. شاخص درآمد پایدار (GNA, SSI): کوشش برای غلبه بر نارسایی‌های شاخص درآمد سرانه و توجه به "توسعه پایدار" به جای "توسعه اقتصادی"، منجر به محاسبه شاخص درآمد پایدار گردید. در این روش، هزینه‌های زیست‌محیطی که در جریان تولید و رشد اقتصادی ایجاد می‌گردد نیز در حساب‌های ملی منظور گردیده (چه به‌عنوان خسارت و چه به‌عنوان بهبود منابع و محیط‌زیست) و سپس میزان رشد و توسعه بدست می‌آید.

د. شاخص‌های ترکیبی توسعه: از اوایل دهه ۱۹۸۰، برخی از اقتصاددانان به جای تکیه بر یک شاخص انفرادی برای اندازه‌گیری و مقایسه توسعه اقتصادی بین کشورها، استفاده از شاخص‌های ترکیبی را پیشنهاد نمودند. به‌عنوان مثال می‌توان به شاخص ترکیبی موزنی که مک‌گراناهان (۱۹۷۳) برمبنای ۱۸ شاخص اصلی (۷۳ زیرشاخص) محاسبه می‌نمود، اشاره کرد (بعد، شاخص توسعه انسانی معرفی گردید).

و. شاخص توسعه انسانی (HDI): این شاخص در سال ۱۹۹۱ توسط سازمان ملل متحد معرفی گردید که براساس این شاخص‌ها محاسبه می‌گردد: درآمد سرانه واقعی (براساس روش شاخص برابری خرید)، امید به زندگی (در بدو تولد)، و دسترسی به آموزش (که تابعی از نرخ باسوادی بزرگسالان و میانگین سال‌های به مدرسه رفتن افراد است).

وضعیت ایران

طبق گزارش سازمان ملل در سال ۲۰۱۲ ایران با امتیاز ۷۰۲ در مجموع شاخص توسعه انسانی رتبه ۷۰ را از میان ۱۶۹ کشور جهان به‌دست آورده و در رده کشورهای با توسعه انسانی بالا جای گرفته است. امید به زندگی در ایران نزدیک به ۷۲ سال (۷۱/۹)، میانگین سال‌های آموزش ۷/۲، مدت زمان انتظاری طول تحصیل ۱۴ سال و درآمد ناخالص ملی سرانه ۱۱۷۶۴ دلار (با معیار قدرت خرید دلار سال ۲۰۰۸) است. اگر کشورها تنها از نظر درآمد ملی سرانه سنجیده شوند رتبه ایران سه پله نزول می‌کند و ارزش شاخص توسعه انسانی بدون درآمد آن نیز ۷۲۹ است. جایگاه ما بالاتر از کشورهای چین، برزیل و ترکیه و پایین‌تر از کشورهای نظیر کویت، عربستان، قطر و بحرین و آذربایجان است. درآمد سرانه کویت ۵۵ هزار، عربستان ۲۴ هزار، قطر ۷۹ هزار، آذربایجان ۸ هزار و ترکیه ۱۳ هزار دلار بوده است.

به لحاظ تاریخی از سال ۱۹۹۰ تا کنون امتیازمان در شاخص توسعه انسانی ۲۴ درصد رشد و نسبت به سال گذشته ۵٪ افزایش نشان می‌دهد. ضمن آنکه رتبه‌مان در بازه ۲۰۰۵-۲۰۱۰ ده پله و در بازه ۲۰۰۹ و ۲۰۱۰ دو پله صعود داشته است. متوسط نرخ رشد سالانه‌مان برای دهه منتهی به ۲۰۱۰ نیز ۱/۲۷ بوده است. نرخ رشد متوسط شاخص توسعه انسانی کشورهای عربی در همین دهه ۱/۱۴ بوده است، کشورهای شرق آسیا و اقیانوسیه ۱/۴۰ و مجموع

کشورهای جنوب آسیا (که ایران نیز جزو این منطقه است) ۱/۶۱ که نشان می‌دهد سرعت پیشرفت‌مان از میانگین منطقه پایین‌تر بوده است.

نوع این پژوهش کاربردی و رویکرد حاکم بر آن توصیفی-تحلیلی است. محدوده مورد مطالعه، استان همدان و جامعه آماری شهرستان‌های این استان می‌باشد. تکنیک گردآوری آمار و داده‌ها، با استفاده از روش کتابخانه‌ای می‌باشد که نهایتاً داده‌های خام را شاخص سازی کرده تا قابلیت پردازش به‌وسیله مدل (HDI) را داشته باشد. شاخص‌های مورد بررسی، ۲۱ شاخص انتخابی در بخش‌های گوناگون بهداشت و سلامت، آموزش، اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و زیربنایی است که از راه سرشماری عمومی نفوس و مسکن و سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ جمع‌آوری شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار Excel و همچنین برای ترسیم نقشه‌ها از نرم‌افزار Arc Gis 10 استفاده شده و برای سطح‌بندی شهرستان‌ها نیز از روش (HDI) استفاده شده است.

غناي زندگي انسان با شاخص توسعه انساني ارزیابی می‌شود. شاخص توسعه انسانی نتیجه کوششی است به‌منظور رها کردن دیدگاه توسعه تولید مدار (که بر تولید ناخالص داخلی تأکید دارد) و جایگزین کردن دیدگاه دیگری که انسان مدار است. شاخص توسعه انسانی یک اندیکس ترکیبی خالص است که متوسط HDI موفقیت یک کشور را در سه جنبه اساسی توسعه انسانی اندازه می‌گیرد: طول عمر، دانش و استاندارد مناسب زندگی.

طول عمر با زندگی در بدو تولد اندازه‌گیری می‌شود؛ دانش با ترکیبی از نرخ باسوادی بزرگسالان و نسبت ثابت نام خالص ترکیبی از آموزش ابتدایی، متوسطه و دانشگاهی (میانگین سال‌های تحصیل)؛

استاندارد زندگی با GDP اندازه‌گیری می‌شود وقتی که جنبه مقایسه بین‌المللی به میان می‌آید لازم است که هر سه جزء به شکل یک شاخص بیان شود

روش محاسبه شاخص توسعه انسانی

شاخص امید به زندگی: Lmax یعنی بالاترین امید زندگی در کشورهای مورد بررسی L min یعنی پایین‌ترین امید

$$\frac{L_{\max} - L_c}{L_{\max} - L_{\min}} \quad \text{زندگی در کشورهای مورد بررسی و } L_c \text{ یعنی امید به زندگی در کشور مورد بررسی}$$

شاخص آموزش: در این شاخص: Rmax بالاترین میزان باسوادی بزرگسالان در کشورهای مورد بررسی Rmin

پایین‌ترین میزان باسوادی بزرگسالان در کشورهای مورد بررسی است. Rc میزان باسوادی در کشور مورد نظر است.

$$\text{نظر } W_1 \left(\frac{R_{\max} - R_c}{R_{\max} - R_{\min}} \right) + W_2 \left(\frac{S_{\max} - S_c}{S_{\max} - S_{\min}} \right)$$

به همین ترتیب Sc و Smin و Smax نشان‌دهنده میانگین سال‌های تحصیل هستند.

W1 وزنی است که برای باسوادی در نظر گرفته شده و ۲/۳ است W2 وزنی است که برای سال‌های تحصیل در نظر گرفته و ۱/۳ است

شاخص درآمد کمی پیچیده‌تر است. این طور فرض شده است که هر چه درآمد سرانه افزایش یابد، نقش درآمد در توسعه انسانی کمتر می‌شود. در این شاخص: Ymax بالاترین سرانه تولید ناخالص داخلی تعدیل شده بر حسب قدرت خرید در کشورهای مورد بررسی Ymin پایین‌ترین سرانه تولید ناخالص داخلی تعدیل شده بر حسب قدرت

خرید در کشورهای مورد بررسی Y_c سرانه تولید ناخالص داخلی تعدیل شده بر حسب قدرت خرید در کشورهای مورد بررسی سه شاخص گفته شده که اجزای HDI هستند، با یکدیگر جمع و بر سه تقسیم می‌شوند.

$$I = \frac{I_1 + I_k + I_y}{3}$$

$$\frac{Y_{\max} - Y_c}{Y_{\max} - Y_{\min}}$$

به طور خلاصه اولین مرحله در این روش تعریف اندازه محرومیتی است که هر منطقه از لحاظ شاخص‌های مورد مطالعه دارد. دومین مرحله در این روش تعریف شاخص متوسط یا میانگین محرومیت است.

سومین مرحله در این روش اندازه‌گیری توسعه انسانی است که شاخص مزبور ما به تفاوت عدد یک از متوسط محرومیت خواهد بود $j = (1 - IJ)$ (HDI). با انجام این محاسبات و مشخص شدن میزان شاخص ترکیبی توسعه انسانی هر یک از مناطق را می‌توان به سه دسته توسعه‌یافته، نیمه توسعه‌یافته و محروم تقسیم کرد. اگر مقدار $0 \leq HDI \leq 1/5$ باشد منطقه دارای سطح توسعه محروم اگر $1/8 < HDI \leq 5/8$ منطقه از سطح توسعه متوسط یا نیمه توسعه‌یافته است و اگر مقدار $1 < HDI \leq 8/8$ باشد از سطح توسعه‌یافتگی مناسب برخوردار است (Hekmat nia & partners; 2006:219)

از زمان ارائه شاخص توسعه انسانی از سال ۱۹۹۰، این شاخص به‌عنوان مقیاس بسیار مهمی جهت برآورد توسعه منطقه‌ای و ملی و نیز مؤلفه مهمی برای رفاه چند جانبه بکار برده می‌شود. چاپ سالانه گزارش توسعه انسانی و رتبه‌بندی کشورها بر اساس این شاخص، واقعه‌ای است که رسانه‌ها برای زمان انتشار آن، مشتاقانه روزشماری می‌کنند. همچنین ۱۳۵ کشور جهان، با همین متدولوژی شاخص توسعه انسانی، گزارش‌های ملی خود را تولید می‌کنند. آنچه به جذابیت HDI افزوده است، نظر مشترک سیاست‌گذاران و اقتصاددانان است که این شاخص تنها یک شاخص ساده رشد درآمد نیست، زیرا درآمد سرانه تنها یک محصول میانی مهم توسعه است و همان گونه که آقای سن (۱۹۹۹) اشاره کرده، تأکید بر پیشرفت‌هایی چون گستره‌های آموزش و سلامت است که با گزینه‌های زندگی اتصال دارند میانگین سه مؤلفه مهم شاخص توسعه انسانی، پس از نرمال‌سازی دارای مقادیر بین صفر و یک خواهند بود و میانگین این سه مؤلفه، به‌عنوان سطح توسعه انسانی کلی قلمداد می‌شوند. این مقدار کلی که بین صفر و یک خواهد بود، مقیاس بسیار مهم برای ارزیابی آن در بستر زمان و مکان است.

گزارش توسعه انسانی

گزارش توسعه انسانی نخستین بار در سال ۱۹۹۰ انجام گرفت. با یک هدف، یعنی قرار دادن مردم در مرکز فرایند توسعه با در نظر داشتن ملاحظات اقتصادی، سیاسی اجتماعی. هدف درعین حال هم کلان و هم ساده بود. با مفهومی وسیع و فراتر از درآمد برای ارزیابی سطح رفاه مردم با عمر طولانی. به ارمغان آوردن توسعه با مردم، به وسیله مردم و برای مردم و تأکید بر این که اهداف توسعه عبارت‌اند از گزینه‌ها و آزادی از زمان انتشار اولین گزارش، چهار مجموعه شاخص‌های جدید برای توسعه انسانی ایجاد شده‌اند. شاخص توسعه انسانی، شاخص توسعه مرتبط با جنس، سنجش توانمندی جنسیتی و شاخص فقر انسانی. هر شاخص همچنین بر یک زمینه موضوعی در بحث‌های کنونی توسعه‌ای متمرکز بوده و تحلیل‌های قطع روند و توصیه‌های سیاسی را ارائه می‌نماید و پیام‌های موجود در گزارش‌ها و ابزارهای اجرایی آن‌ها با استقبال مردم در سراسر جهان مواجه شده و انتشار گزارش‌ها توسعه انسانی در سطح ملی در بیش از

۱۲۰ کشور گواهی بر این مدعاست. گزارش توسعه انسانی یک گزارش مستقل می‌باشد. این گزارش مأموریتی از طرف برنامه توسعه ملل متحد بوده و UNDP دستاورد یک تیم انتخابی از پژوهشگران برجسته، متخصصین توسعه و اعضای دفتر گزارش توسعه انسانی می‌باشد. هدایت تیم‌ها از سال ۱۹۹۰ تا ۱۹۹۴ توسط محبوب الحق و سپس توسط وی و افراد دیگر انجام گرفته است. گزارش به زبان‌های زیادی ترجمه شده و به طور سالانه به بیش از ۱۰۰ کشور ارسال می‌شود.

موارد استفاده از HDI

۱. برای جلب نظر سیاست‌گذاران، رسانه‌ها و سازمان‌های غیردولتی و برای منحرف نمودن توجه آن‌ها از آمارهای بسیار رایج اقتصادی به جای تمرکز بر نتایج انسانی. HDI ایجاد شده است تا تأکید کند که مردم و قابلیت‌های آن‌ها بایستی معیار نهایی برای ارزیابی توسعه یک کشور باشد، نه رشد اقتصادی. ۲- برای سؤال کردن درباره سیاست‌های ملی. ممکن است مطرح شود که چگونه دو کشور با سطح یکسان درآمد سرانه، می‌توانند نتایج توسعه انسانی متفاوتی داشته باشند. برای مثال ویتنام و پاکستان سطح درآمد یکسانی برای افراد دارند، اما امید زندگی و سواد به طور قابل توجهی بین دو کشور تفاوت دارد که نهایتاً مقدار HDI ویتنام بسیار بالاتر از پاکستان می‌باشد. این تضادها فوراً بحث‌هایی را در ارتباط با سیاست‌های دولت درباره آموزش مطرح می‌کند که چرا موفقیتی که در یک کشور به دست آمده برای یک کشور دیگر دور از دسترس است. ۳- برای برجسته نمودن تفاوت‌های زیاد در داخل یک کشور، بین استان‌ها یا ایالت‌ها، از نظر جنسیت، قومیت و سایر گروه‌های اجتماعی-اقتصادی. مشخص کردن تفاوت در داخل کشورها بحث‌های ملی را در بسیاری از کشورها برانگیخته است

شاخص‌ها و مواد تحقیق

در این مقاله با عنایت به داده‌های موجود در سالنامه آماری سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ تعدادی شاخص انتخاب گردیده است که با توجه به اینکه فامنین در سال ۱۳۸۸ از بخش به شهرستان تبدیل گردیده و داده‌های موجود در سالنامه آماری مربوط به شاخص‌های توسعه صنعتی اندک می‌باشد، به همین تعداد اندک بسنده گردیده است. شاخص‌های مورد استفاده در این پژوهش طبق جدول شماره ۱ عبارت‌اند از:

شاخص‌های توسعه انسانی (HDI) و متغیرهای اصلی تشکیل‌دهنده آن‌ها در استان

برخی شاخص‌های بهداشت و سلامت	برخی شاخص‌های آموزش	برخی شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی	برخی شاخص‌های اقتصادی و زیربنایی
تعداد پزشک به ازای هر ده هزار نفر جمعیت	نسبت زنان باسواد به کل جمعیت زنان	تعداد کتابخانه و سایر مراکز مطالعه به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	نسبت شرکت‌های کشاورزی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر
تعداد تخت به ازای هر ده هزار نفر جمعیت	نسبت کارکنان بخش آموزش به ازاء هر ۱۰۰۰ دانش‌آموز	تعداد کتاب به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	مصرف فرآورده‌های نفتی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر
تعداد خانه بهداشت به ازای هر ده هزار نفر جمعیت	تعداد آموزشگاه‌ها به ازای هر ۱۰۰۰۰ دانش‌آموز	تعداد فرصت‌های شغلی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد کارگاه‌های عمده و خرده‌فروشی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر
تعداد داروخانه به ازای هر ده هزار نفر جمعیت	نسبت کادر آموزشی به دانش‌آموزان دوره متوسطه	تعداد مقاضیان کار به هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد مخازن سوخت به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر
تعداد آزمایشگاه به ازای هر ده هزار نفر جمعیت		مقدار فضای ورزشی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد روستاهای گازرسانی شده به کل روستاها
تعداد پیراپزشکان به ازای هر ده هزار نفر جمعیت		نسبت فروش انشعاب آب به تعداد خانوار	

Source: Authors

شناخت محدوده مورد مطالعه

استان همدان یکی از استان‌های ایران است. مرکز این استان، شهر باستانی همدان است که هرودوت تاریخ بنای آن را در سده هشتم پیش از میلاد در دوران مادها به دست دیاکو ذکر کرده است. مادها این شهر را هگمتانه نامیدند و همدان صورت جدید هگمتانه است.

استان همدان از لحاظ جمعیت، چهاردهمین و از لحاظ مساحت، بیست و سومین استان کشور محسوب می‌گردد. جمعیت آن بر پایه سرشماری سال ۱۳۹۰ بالغ بر ۱/۷۵۸/۲۶۸ نفر بوده است. بزرگ‌ترین شهرهای این استان عبارت‌اند از: همدان، ملایر، نهاوند و تویسرکان.

استان همدان با ۱۹/۴۹۳ کیلومتر مربع وسعت، از سمت شمال به استان‌های زنجان و قزوین، از سمت جنوب به استان لرستان، از سمت شرق به استان مرکزی و از سمت غرب به استان‌های کردستان و کرمانشاه محدود شده است. این استان بین مدارهای ۳۳ درجه و ۵۹ دقیقه تا ۳۵ درجه و ۴۸ دقیقه عرض شمالی از خط استوا و ۴۷ درجه و ۳۴ دقیقه تا ۴۹ درجه و ۳۶ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ قرار گرفته و شامل ۹ شهرستان، ۲۵ بخش، ۲۷ شهر، ۷۳ دهستان و ۱۱۲۰ روستا است مرکز استان همدان شهر همدان است

جدول (۱) آخرین تقسیمات کشوری صورت گرفته در استان همدان

نام شهر	نام مرکز دهستان	نام دهستان	نام مرکز بخش	نام بخش	نام مرکز شهرستان	شهرستان
اسدآباد	موسی‌آباد	جلگه	اسدآباد	مرکزی	اسدآباد	اسدآباد
	چنارعلیا	چهاردولی				
	یوسف‌آباد	در بندرود				
	جنت‌آباد	سید جمال‌الدین				
آجین	آجین	پیر سلیمان	آجین	پیر سلیمان	آجین	آجین
	طویلان سفلی	کلپائی				
بهار	آبرومند	آبرومند	بهار	مرکزی	بهار	بهار
	زاغه	سیمینه رود				
صالح‌آباد	حسن قشلاق	دیم کاران	صالح‌آباد	صالح‌آباد	بهار	بهار
	صالح‌آباد	صالح‌آباد				
	دینار‌آباد	سفالگران				
	حسین‌آباد لنگاه	مهاجران				
تویسرکان	جعفریه	حقیوق نبی	تویسرکان	مرکزی	تویسرکان	تویسرکان
	اشتران	خرم رود				
	سیدشهاب	سیدشهاب				
	باباپیر	کوزان رود				
فرسفج	فرسفج	قلقل رود	فرسفج	قلقل رود	فرسفج	فرسفج
	میانه	کمال رود				
	والاشجرد	میان رود				
رزن	سورتجین	خرقان	رزن	مرکزی	رزن	رزن
	رزن	رزن				
	بابانظر	بغراطی				
دمق	دمق	سرد رود سفلی	دمق	سرد رود	رزن	رزن
	خورونده	سرد رود علیا				
	درجزین	درجزین سفلی				
قروه درجزین	چانگیرین	درجزین علیا	قروه درجزین	قروه درجزین	قروه درجزین	قروه درجزین
	داق‌آباد	حاجیلو				
کیودرآهنگ	ویان	سبز دشت	کیودرآهنگ	مرکزی	کیودرآهنگ	کیودرآهنگ
	حصار قوجه باغی	سرداران				

		دستجرد	راهب
		کوهین	کوهین
شیرین سو	شیرین سو	شیرین سو	شیرین سو
		چالو	مهربان علیا
		علی صدر	علی صدر
گل تپه	گل تپه	گل تپه	گل تپه
		قهورد سفلی	مهربان سفلی

Source: Research findings

جدول (۲) دنباله آخرین تقسیمات کشوری صورت گرفته در استان همدان

نام شهر	نام مرکز دهستان	نام دهستان	نام مرکز بخش	نام بخش	نام مرکز شهرستان	شهرستان
	جوزان	جوزان				
	مهرآباد	حرم رودعلیا				
ملایر	ازناو	کوه سرده	ملایر	مرکزی		
	جوراب	موزاران				
	اسلام‌آباد	ترک شرقی				
ازندریان	حسین‌آبادشلاملو	المهدی				
جوکار	بئنگی کند	ترک غربی	جوکار	جوکار	ملایر	ملایر
	جوکار	جوکار				
زنگنه	مهدویه	کمازان سفلی				
	زنگنه	کمازان علیا	زنگنه	زند		
	پیروز	کمازان وسطی				
	آورزمان	آورزمان				
سامن	حسین‌آباد ناظم	حرم رود سفلی	سامن	سامن		
	کهنکدان	سامن				
	آنوچ	سفیدکوه				
نهادند	کوهانی	شعبان				
	دهفول	طریق الاسلام	نهادند	مرکزی		
	باباقاسم	گاماسیاب				
فیروزان	فیروزان	خزل شرقی	فیروزان	خزل	نهادند	نهادند
	شهرک	سلگی				
برزول	برزول	فضل	برزول	زرین دشت		
	توانه	گرین				
گیان	گیان	گیان	گیان	گیان		
	میان آبه	سراب				
	ابرو	ابرو				
جورقان	تفریجان	الوند کوه شرقی				
مریانج	انصارالامام	الوند کوه غربی	همدان	مرکزی	همدان	همدان
همدان	آبشینه	سنگستان				
	گنبد	گنبد				
	جورقان	هگمتانه				
قهاوند	قهاوند	جیحون دشت	قهاوند	شراء		
	بیوک آباد	چاه دشت				
	کوزره	شور دشت				
فامنین	اصله	مفتح	فامنین	مرکزی	فامنین	فامنین
	فامنین	خرم دشت				
	تجرک	پیشخور	تجرک	پیشخور		
	خماجین	زردشت				

Source: Research findings

تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش

سطح‌بندی شهرستان‌های استان بر اساس مدل (HDI)

نتایج حاصل از تحلیل (HDI) بر روی داده‌ها و شاخص‌های مطالعاتی در جداول ذیل خلاصه شده است. نتیجه بررسی درجه توسعه یافتگی شهرستان‌ها در شاخص‌های متفاوت با یکدیگر متفاوت می‌باشد و میانگین درجه توسعه یافتگی در کل شاخص‌ها مبین این نکته می‌باشد که در سال ۱۳۸۵ شهرستان تویسرکان با کسب امتیاز ۰/۶۳۴ به‌عنوان شهرستان نیمه توسعه یافته در رتبه اول و شهرستان فامنین با کسب امتیاز ۰/۰۰۳ به‌عنوان محروم‌ترین شهرستان و در سال ۱۳۹۰ شهرستان همدان با کسب امتیاز ۰/۶۰ به‌عنوان برخوردارترین شهرستان و کبودرآهنگ با کسب امتیاز ۰/۳۲ به‌عنوان محروم‌ترین شهرستان استان شناسایی گردیده‌اند.

جدول شماره (۳) رتبه‌بندی و تعیین درجه توسعه یافتگی شهرستان‌های استان بر حسب شاخص بهداشت و سلامت در سال ۱۳۸۵

شهرستان	تعداد پزشک به ازای هر ده هزار نفر	تعداد تخت به ازای هر ده هزار نفر	تعداد خانه‌های بهداشت به ازای هر ده هزار نفر	تعداد داروخانه‌ها به ازای هر ده هزار نفر	تعداد آزمایشگاه‌ها به ازای هر ده هزار نفر	تعداد پیراپزشکان به ازای هر ده هزار نفر	میانگین محرومیت	اندازه توسعه یافتگی HDI	سطح توسعه یافتگی
اسدآباد	۰.۰۰	۰.۵۸	۰.۳۳	۰.۶۳	۰.۵۰	۰.۴۸	۰.۴۲	۰.۵۸	نیمه توسعه یافته
بهار	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۴۴	۰.۶۳	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۸۴	۰.۱۶	محروم
تویسرکان	۰.۱۷	۰.۵۳	۰.۱۲	۰.۵۶	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۲۳	۰.۷۷	نیمه توسعه یافته
رزن	۰.۲۲	۰.۶۳	۰.۰۰	۰.۷۶	۰.۸۹	۰.۰۵	۰.۴۲	۰.۵۸	نیمه توسعه یافته
فامنین	۰.۶۴	۰.۷۲	۰.۰۰	۰.۲۴	۰.۸۰	۰.۴۸	۰.۴۸	۰.۵۲	نیمه توسعه یافته
کبودرآهنگ	۰.۴۷	۰.۶۶	۰.۰۳	۱.۰۰	۰.۹۶	۰.۴۵	۰.۶۰	۰.۴۰	محروم
ملایر	۰.۹۹	۰.۵۴	۰.۴۹	۰.۵۰	۰.۴۴	۰.۷۵	۰.۶۲	۰.۳۸	محروم
نهاوند	۰.۶۲	۰.۶۲	۰.۴۴	۰.۴۷	۰.۳۷	۰.۳۹	۰.۴۸	۰.۵۲	نیمه توسعه یافته
همدان	۰.۹۵	۰.۰۰	۱.۰۰	۰.۰۰	۰.۳۲	۰.۴۸	۰.۴۶	۰.۵۴	نیمه توسعه یافته

Source: Research findings

جدول شماره (۳-۱) رتبه‌بندی و تعیین درجه توسعه یافتگی شهرستان‌های استان بر حسب شاخص بهداشت و سلامت در سال ۱۳۸۵

رتبه شهرستانی	شهرستان	اندازه توسعه یافتگی HDI	سطح توسعه یافتگی
۱	تویسرکان	۰.۷۷	نیمه توسعه یافته
۲	اسدآباد	۰.۵۸	نیمه توسعه یافته
۳	رزن	۰.۵۸	نیمه توسعه یافته
۴	همدان	۰.۵۴	نیمه توسعه یافته
۵	فامنین	۰.۵۲	نیمه توسعه یافته
۶	نهاوند	۰.۵۲	نیمه توسعه یافته
۷	کبودرآهنگ	۰.۴۰	محروم
۸	ملایر	۰.۳۸	محروم
۹	بهار	۰.۱۶	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۴) رتبه‌بندی و تعیین درجه توسعه یافتگی شهرستان‌های استان بر حسب شاخص بهداشت و سلامت در سال ۱۳۹۰

شهرستان	تعداد پزشک به ازای هر ده هزار نفر	تعداد تخت به ازای هر ده هزار نفر	تعداد خانه‌های بهداشت به ازای هر ده هزار نفر	تعداد داروخانه‌ها به ازای هر ده هزار نفر	تعداد آزمایشگاه‌ها به ازای هر ده هزار نفر	تعداد پیراپزشکان به ازای هر ده هزار نفر	میانگین محرومیت	اندازه توسعه یافتگی HDI	سطح توسعه یافتگی
اسدآباد	۰.۷۱	۰.۵۲	۰.۳۷	۰.۶۳	۰.۷۷	۰.۰۵	۰.۵۱	۰.۴۹	محروم
بهار	۰.۸۴	۱.۰۰	۰.۴۸	۰.۶۴	۰.۹۷	۱.۰۰	۰.۸۲	۰.۱۸	محروم
تویسرکان	۰.۵۸	۰.۵۹	۰.۲۵	۰.۵۱	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۳۲	۰.۶۸	نیمه توسعه یافته
رزن	۰.۷۳	۰.۸۴	۰.۱۴	۰.۸۵	۰.۸۹	۰.۵۲	۰.۶۶	۰.۳۴	محروم
فامنین	۱.۰۰	۰.۸۳	۰.۰۰	۰.۸۱	۱.۰۰	۰.۵۴	۰.۷۰	۰.۳۰	محروم
کبودرآهنگ	۰.۹۹	۰.۹۳	۰.۰۹	۱.۰۰	۰.۷۸	۰.۷۰	۰.۷۵	۰.۲۵	محروم
ملایر	۰.۷۳	۰.۵۸	۰.۵۵	۰.۳۸	۰.۷۰	۰.۶۸	۰.۶۰	۰.۴۰	محروم
نهاوند	۰.۷۲	۰.۷۴	۰.۴۲	۰.۴۰	۰.۵۲	۰.۵۳	۰.۵۶	۰.۴۴	محروم
همدان	۰.۰۰	۰.۰۰	۱.۰۰	۰.۰۰	۰.۳۳	۰.۲۲	۰.۴۶	۰.۷۴	نیمه توسعه یافته

Source: Research findings

جدول شماره (۴-۱) رتبه‌بندی و تعیین درجه توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان بر حسب شاخص بهداشت و سلامت در سال ۱۳۹۰

رتبه شهرستانی	شهرستان	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
۱	همدان	۰.۷۴	نیمه توسعه‌یافته
۲	تویسرکان	۰.۶۸	نیمه توسعه‌یافته
۳	اسدآباد	۰.۴۹	محروم
۴	نهاوند	۰.۴۴	محروم
۵	ملایر	۰.۴۰	محروم
۶	رزن	۰.۳۴	محروم
۷	فامنین	۰.۳۰	محروم
۸	کیودرآهنگ	۰.۲۵	محروم
۹	بهار	۰.۱۸	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۵) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۸۵ به لحاظ شاخص اجتماعی و فرهنگی

شهرستان	نسبت جمعیت شهری	تعداد کتابخانه و مراکز مطالعه به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد کتاب به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد فرصت‌های شغلی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تقاضای کار به هر ۱۰۰۰۰ نفر	مقدار فضای ورزشی به ازاء هر نفر	میانگین محرومیت HDI	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
اسدآباد	۰.۵۵	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۹۱	۰.۷۸	۰.۳۶	۰.۷۷	۰.۲۳	محروم
بهار	۰.۶۷	۰.۴۱	۰.۵۹	۰.۷۲	۰.۸۱	۰.۰۰	۰.۵۳	۰.۴۷	محروم
تویسرکان	۰.۶۱	۰.۷۲	۰.۰۰	۰.۸۷	۰.۶۷	۰.۱۷	۰.۵۱	۰.۴۹	محروم
رزن	۰.۹۴	۰.۰۵	۰.۸۱	۰.۷۶	۰.۵۷	۰.۵۰	۰.۶۱	۰.۳۹	محروم
کیودرآهنگ	۱.۰۰	۰.۰۰	۰.۸۳	۱.۰۰	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۸۰	۰.۲۰	محروم
ملایر	۰.۴۰	۰.۷۵	۰.۷۳	۰.۸۰	۰.۲۱	۰.۶۸	۰.۵۹	۰.۴۱	محروم
نهاوند	۰.۵۶	۰.۶۶	۰.۸۴	۱.۰۰	۰.۹۰	۰.۷۵	۰.۸۲	۰.۱۸	محروم
همدان	۰.۰۰	۰.۹۴	۰.۶۹	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۹۰	۰.۴۲	۰.۵۸	نیمه توسعه‌یافته

Source: Research findings

جدول شماره (۵-۱) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۸۵ به لحاظ شاخص اجتماعی و فرهنگی

رتبه شهرستانی	شهرستان	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
۱	همدان	۰.۵۸	نیمه توسعه‌یافته
۲	تویسرکان	۰.۴۹	محروم
۳	بهار	۰.۴۷	محروم
۴	ملایر	۰.۴۱	محروم
۵	رزن	۰.۳۹	محروم
۶	اسدآباد	۰.۲۳	محروم
۷	کیودرآهنگ	۰.۲۰	محروم
۸	نهاوند	۰.۱۸	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۶) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۹۰ به لحاظ شاخص اجتماعی و فرهنگی

شهرستان	نسبت جمعیت شهری	تعداد کتابخانه و مراکز مطالعه به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد کتاب به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد فرصت‌های شغلی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تقاضای کار به هر ۱۰۰۰۰ نفر	مقدار فضای ورزشی به ازاء هر نفر	میانگین محرومیت HDI	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
اسدآباد	۰.۵۰	۰.۷۶	۰.۳۴	۰.۷۶	۰.۹۰	۰.۶۳	۰.۶۵	۰.۳۵	محروم
بهار	۰.۶۵	۰.۶۶	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۶۳	۰.۲۹	۰.۳۷	۰.۶۳	نیمه توسعه‌یافته
تویسرکان	۰.۵۴	۰.۸۶	۰.۰۱	۰.۶۵	۰.۶۹	۰.۱۷	۰.۴۹	۰.۵۱	نیمه توسعه‌یافته
رزن	۰.۹۲	۰.۰۰	۰.۷۸	۰.۵۹	۰.۸۲	۰.۸۲	۰.۶۵	۰.۳۵	محروم
فامنین	۰.۷۶	۰.۷۵	۱.۰۰	۱.۰۰	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۹۲	۰.۰۸	محروم
کیودرآهنگ	۱.۰۰	۰.۵۸	۰.۴۸	۰.۸۹	۰.۹۵	۰.۷۸	۰.۷۸	۰.۲۲	محروم
ملایر	۰.۳۵	۰.۹۶	۰.۶۳	۰.۷۶	۰.۶۲	۰.۴۴	۰.۶۳	۰.۳۷	محروم
نهاوند	۰.۵۲	۰.۹۰	۰.۷۸	۰.۶۵	۰.۷۶	۰.۶۸	۰.۷۱	۰.۲۹	محروم
همدان	۰.۰۰	۱.۰۰	۰.۳۷	۰.۱۵	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۲۵	۰.۷۵	نیمه توسعه‌یافته

Source: Research findings

جدول شماره (۶-۱) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۹۰ به لحاظ شاخص اجتماعی و فرهنگی

رتبه شهرستانی	شهرستان	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
۱	همدان	۰.۷۵	نیمه توسعه‌یافته
۲	بهار	۰.۶۳	نیمه توسعه‌یافته
۳	تویسرکان	۰.۵۱	نیمه توسعه‌یافته
۴	ملایر	۰.۳۷	محروم
۵	اسدآباد	۰.۳۵	محروم
۶	رزن	۰.۳۵	محروم
۷	نهاوند	۰.۲۹	محروم
۸	کیودرآهنگ	۰.۲۲	محروم
۹	فامنین	۰.۰۸	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۷) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۸۵ به لحاظ شاخص آموزش

شهرستان	نسبت افراد باسواد بالای ۶ سال به کل جمعیت	نسبت زنان باسواد به کل جمعیت زنان	نسبت کارکنان بخش آموزش به ازاء هر ۱۰۰۰ دانش‌آموز	تعداد آموزشگاه‌ها به ازای هر ۱۰۰۰۰ دانش‌آموز	میانگین محرومیت	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
اسدآباد	۰.۷۱	۰.۸۲	۰.۵۴	۰.۴۲	۰.۶۲	۰.۳۸	محروم
بهار	۰.۶۰	۰.۶۰	۰.۴۳	۰.۱۲	۰.۴۴	۰.۵۶	نیمه توسعه‌یافته
تویسرکان	۰.۶۱	۰.۸۲	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۳۶	۰.۶۴	نیمه توسعه‌یافته
رزن	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۱۷	۰.۳۵	۰.۶۳	۰.۳۷	محروم
کیودرآهنگ	۰.۷۹	۰.۷۱	۰.۵۲	۰.۱۱	۰.۵۳	۰.۴۷	محروم
ملایر	۰.۴۴	۰.۵۱	۰.۸۰	۰.۴۲	۰.۵۴	۰.۴۶	محروم
نهاوند	۰.۴۹	۰.۶۰	۰.۷۰	۰.۱۱	۰.۴۸	۰.۵۲	نیمه توسعه‌یافته
همدان	۰.۰۰	۰.۰۰	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۵۰	۰.۵۰	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۷-۱) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۸۵ به لحاظ شاخص آموزش

رتبه شهرستانی	شهرستان	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
۱	تویسرکان	۰.۶۴	نیمه توسعه‌یافته
۲	بهار	۰.۵۶	نیمه توسعه‌یافته
۳	نهاوند	۰.۵۲	نیمه توسعه‌یافته
۴	همدان	۰.۵۰	محروم
۵	کیودرآهنگ	۰.۴۷	محروم
۶	ملایر	۰.۴۶	محروم
۷	اسدآباد	۰.۳۸	محروم
۸	رزن	۰.۳۷	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۸) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۹۰ به لحاظ شاخص آموزش

شهرستان	نسبت افراد باسواد بالای ۶ سال به کل جمعیت	نسبت زنان باسواد به کل جمعیت زنان	نسبت کارکنان بخش آموزش به ازاء هر ۱۰۰۰ دانش‌آموز	تعداد آموزشگاه‌ها به ازای هر ۱۰۰۰۰ دانش‌آموز	میانگین محرومیت	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
اسدآباد	۰.۷۰	۰.۸۱	۰.۵۹	۰.۴۹	۰.۶۵	۰.۳۵	محروم
بهار	۰.۶۲	۰.۶۸	۰.۴۲	۰.۴۶	۰.۵۴	۰.۴۶	محروم
تویسرکان	۰.۷۰	۰.۸۳	۰.۲۲	۰.۳۳	۰.۵۲	۰.۴۸	محروم
رزن	۰.۹۱	۰.۹۷	۰.۰۰	۰.۰۶	۰.۴۸	۰.۵۲	نیمه توسعه‌یافته
فامنین	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۱۵	۰.۰۰	۰.۵۴	۰.۴۶	محروم
کیودرآهنگ	۰.۸۳	۰.۹۰	۰.۳۵	۰.۳۸	۰.۶۱	۰.۳۹	محروم
ملایر	۰.۴۸	۰.۵۶	۰.۴۳	۰.۶۴	۰.۵۳	۰.۴۷	محروم
نهاوند	۰.۵۹	۰.۶۸	۰.۴۰	۰.۳۸	۰.۵۱	۰.۴۹	محروم
همدان	۰.۰۰	۰.۰۰	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۵۰	۰.۵۰	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۸-۱) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۹۰ به لحاظ شاخص آموزش

رتبه شهرستانی	شهرستان	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
۱	رزن	۰.۵۲	نیمه توسعه‌یافته
۲	همدان	۰.۵۰	محروم
۳	نهایند	۰.۴۹	محروم
۴	تویسرکان	۰.۴۸	محروم
۵	ملایر	۰.۴۷	محروم
۶	فامنین	۰.۴۶	محروم
۷	بهار	۰.۴۶	محروم
۸	کیودرآهنگ	۰.۳۹	محروم
۹	اسدآباد	۰.۳۵	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۹) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۸۵ به لحاظ شاخص اقتصادی و زیربنایی

شهرستان	نسبت شرکت‌های کشاورزی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد کارگاه‌های عمده و خرده‌فروشی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد مخازن سوخت به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد روستاهای گازرسانی شده به کل روستاها	نسبت فروش انشعاب آب به تعداد خانوار	نسبت فروش انشعاب برق به تعداد خانوار	نسبت ایجاد اماکنگاه‌ها به جمعیت
اسدآباد	۰.۰۰	۰.۵۴	۰.۲۷	۱.۰۰	۰.۳۲	۰.۴۸	۰.۵۶
بهار	۰.۵۱	۰.۱۶	۰.۷۲	۰.۰۰	۰.۴۰	۰.۳۲	۰.۹۱
تویسرکان	۰.۳۴	۱.۰۰	۰.۷۰	۰.۴۷	۰.۲۴	۰.۰۰	۰.۵۳
رزن	۰.۹۳	۰.۱۲	۰.۴۴	۰.۳۰	۰.۸۲	۰.۰۲	۱.۰۰
کیودرآهنگ	۰.۹۷	۰.۱۵	۱.۰۰	۰.۷۹	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۹۹
ملایر	۰.۸۱	۰.۹۳	۰.۴۴	۰.۴۳	۰.۰۳	۰.۳۵	۰.۳۹
نهایند	۰.۸۰	۰.۹۹	۰.۳۲	۰.۵۴	۰.۳۹	۰.۴۷	۰.۰۰
همدان	۱.۰۰	۰.۰۰	۱.۰۰	۰.۲۵	۰.۰۰	۰.۵۵	۰.۳۲

Source: Research findings

ادامه جدول شماره (۹) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۸۵ به لحاظ شاخص اقتصادی و زیربنایی

شهرستان	نسبت ایجاد انواع راه‌ها به وسعت	نسبت ایجاد دفاتر پستی به جمعیت	نسبت ایجاد واحدهای بانکی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	نسبت اعتبار (میلیون ریال) به جمعیت	نسبت راه روستایی به وسعت شهرستان	میانگین محرومیت	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
اسدآباد	۰.۲۱	۰.۱۴	۰.۸۹	۰.۲۰	۰.۵۱	۰.۴۷	۰.۵۳	نیمه توسعه‌یافته
بهار	۰.۳۴	۰.۴۲	۰.۷۹	۰.۵۳	۰.۹۱	۰.۴۹	۰.۵۱	نیمه توسعه‌یافته
تویسرکان	۰.۳۰	۰.۰۹	۰.۵۵	۰.۰۰	۰.۶۴	۰.۳۸	۰.۶۲	نیمه توسعه‌یافته
رزن	۰.۳۵	۰.۰۰	۰.۶۴	۰.۰۷	۰.۸۶	۰.۴۳	۰.۵۷	نیمه توسعه‌یافته
کیودرآهنگ	۰.۰۰	۰.۶۴	۱.۰۰	۰.۱۹	۱.۰۰	۰.۶۸	۰.۳۲	محروم
ملایر	۰.۵۱	۰.۶۹	۰.۶۸	۰.۶۱	۰.۶۵	۰.۵۳	۰.۴۷	محروم
نهایند	۰.۶۳	۰.۵۳	۰.۷۶	۰.۵۱	۰.۰۰	۰.۵۰	۰.۵۰	نیمه توسعه‌یافته
همدان	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۰۰	۱.۰۰	۰.۵۲	۰.۵۱	۰.۴۹	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۹-۱) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۸۵ به لحاظ شاخص اقتصادی و زیربنایی

رتبه شهرستانی	شهرستان	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
۱	تویسرکان	۰.۶۲	نیمه توسعه‌یافته
۲	رزن	۰.۵۷	نیمه توسعه‌یافته
۳	اسدآباد	۰.۵۳	نیمه توسعه‌یافته
۴	بهار	۰.۵۱	نیمه توسعه‌یافته
۵	نهایند	۰.۵۰	نیمه توسعه‌یافته
۶	همدان	۰.۴۹	محروم
۷	ملایر	۰.۴۷	محروم
۸	کیودرآهنگ	۰.۳۲	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۱۰) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۹۰ به لحاظ شاخص اقتصادی و زیربنایی

شهرستان	نسبت شرکت های کشاورزی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	مصرف فرآورده های نفتی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد کارگاه های عمده و خرده فروشی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد مخازن سوخت به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	تعداد روستاهای گازرسانی شده به کل روستاها	نسبت فروش انشعاب آب به تعداد خانوار	نسبت فروش انشعاب برق به تعداد خانوار	نسبت ایجاد اقامتگاه ها به جمعیت
اسدآباد	۰.۲۳	۰.۰۰	۰.۱۸	۰.۲۵	۰.۷۷	۰.۲۸	۰.۵۷	۰.۵۶
بهار	۰.۰۱	۰.۲۲	۰.۲۵	۰.۳۱	۰.۲۵	۰.۴۵	۰.۵۴	۰.۹۰
تویسرکان	۰.۱۵	۰.۵۷	۰.۱۹	۰.۰۰	۰.۱۸	۰.۲۵	۰.۰۰	۰.۴۷
رزن	۰.۶۹	۰.۱۵	۰.۱۷	۰.۰۰	۰.۰۰	۰.۸۶	۰.۳۸	۱.۰۰
فامنین	۱.۰۰	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۵۳	۰.۶۳	۰.۶۷	۰.۷۰	۰.۲۳
کیودرآهنگ	۰.۰۰	۰.۲۵	۰.۳۵	۰.۰۴	۱.۰۰	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۹۸
ملایر	۰.۹۳	۰.۴۲	۰.۱۳	۰.۳۴	۰.۶۱	۰.۰۷	۰.۵۱	۰.۳۷
نهایند	۰.۵۹	۰.۱۱	۰.۱۰	۰.۴۸	۰.۶۴	۰.۴۱	۰.۶۱	۰.۰۰
همدان	۰.۹۴	۰.۶۱	۰.۰۰	۱.۰۰	۰.۴۶	۰.۰۰	۰.۳۷	۰.۳۳

Source: Research findings

ادامه جدول شماره (۱۰) اندازه‌گیری میزان توسعه انسانی در استان همدان در سال ۱۳۹۰ به لحاظ شاخص اقتصادی و زیربنایی

شهرستان	نسبت ایجاد انواع راه ها به وسعت	نسبت ایجاد دفاتر پستی به جمعیت	نسبت ایجاد بانکي به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر	نسبت اعتبار (میلیون ریال) به جمعیت	نسبت راه روستایی به وسعت شهرستان	میانگین محرومیت	اندازه توسعه یافتگی HDI	سطح توسعه یافتگی
اسدآباد	۰.۶۳	۰.۵۳	۰.۷۷	۰.۴۰	۰.۰۲	۰.۴۰	۰.۶۰	نیمه توسعه یافته
بهار	۰.۷۶	۰.۴۴	۰.۶۱	۰.۸۱	۰.۸۵	۰.۴۹	۰.۵۱	نیمه توسعه یافته
تویسرکان	۰.۵۷	۰.۰۴	۰.۲۶	۰.۵۰	۰.۴۲	۰.۲۸	۰.۷۲	نیمه توسعه یافته
رزن	۰.۴۳	۰.۰۰	۰.۷۲	۰.۹۴	۰.۵۶	۰.۴۵	۰.۵۵	نیمه توسعه یافته
فامنین	۰.۰۰	۰.۳۸	۰.۳۶	۰.۰۰	۰.۶۱	۰.۵۵	۰.۴۵	محروم
کیودرآهنگ	۰.۳۹	۰.۲۶	۱.۰۰	۰.۳۱	۰.۹۲	۰.۵۸	۰.۲۲	محروم
ملایر	۰.۷۲	۰.۶۲	۰.۴۶	۰.۸۳	۰.۴۵	۰.۵۰	۰.۵۰	نیمه توسعه یافته
نهایند	۰.۷۸	۰.۴۶	۰.۷۲	۰.۴۴	۰.۰۰	۰.۴۱	۰.۵۹	نیمه توسعه یافته
همدان	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۰۰	۱.۰۰	۱.۰۰	۰.۵۹	۰.۴۱	محروم

Source: Research findings

جدول شماره (۱۰-۱) رتبه بندی شهرستان های استان همدان در سال ۱۳۹۰ به لحاظ شاخص اقتصادی و زیربنایی

رتبه شهرستانی	شهرستان	اندازه توسعه یافتگی HDI	سطح توسعه یافتگی
۱	تویسرکان	۰.۷۲۳	نیمه توسعه یافته
۲	اسدآباد	۰.۶۰۰	نیمه توسعه یافته
۳	نهایند	۰.۵۹۰	نیمه توسعه یافته
۴	رزن	۰.۵۴۶	نیمه توسعه یافته
۵	بهار	۰.۵۰۹	نیمه توسعه یافته
۶	ملایر	۰.۵۰۳	نیمه توسعه یافته
۷	فامنین	۰.۴۵۳	محروم
۸	کیودرآهنگ	۰.۴۲۳	محروم
۹	همدان	۰.۴۰۷	محروم

Source: Research findings

جدول شماره ۱۱ رتبه بندی شهرستان های استان همدان در سال ۱۳۸۵ بر اساس شاخص های بهداشت و سلامت، اجتماعی و فرهنگی، آموزش و اقتصادی و زیربنایی

رتبه شهرستانی	شهرستان	اندازه توسعه یافتگی HDI	سطح توسعه یافتگی
۱	تویسرکان	۰.۶۳۱	نیمه توسعه یافته
۲	همدان	۰.۵۲۷	نیمه توسعه یافته
۳	رزن	۰.۴۷۸	محروم
۴	نهایند	۰.۴۳۲	محروم
۵	اسدآباد	۰.۴۳۱	محروم
۶	ملایر	۰.۴۲۹	محروم
۷	بهار	۰.۴۲۴	محروم
۸	کیودرآهنگ	۰.۳۴۹	محروم
۹	فامنین	۰.۰۰۰	محروم

Source: Research findings

جدول ۱۲ رتبه‌بندی شهرستان‌های استان همدان در سال ۱۳۹۰ بر اساس شاخص‌های بهداشت و سلامت، اجتماعی و فرهنگی، آموزش و اقتصادی و زیربنایی

رتبه شهرستانی	شهرستان	اندازه توسعه‌یافتگی HDI	سطح توسعه‌یافتگی
۱	همدان	۰.۶۰	نیمه توسعه‌یافته
۲	تویسرکان	۰.۶۰	نیمه توسعه‌یافته
۳	نهادوند	۰.۴۵	محروم
۴	اسدآباد	۰.۴۵	محروم
۵	بهار	۰.۴۴	محروم
۶	رزن	۰.۴۴	محروم
۷	ملایر	۰.۴۴	محروم
۸	فامنین	۰.۳۳	محروم
۹	کبودرآهنگ	۰.۳۲	محروم

Source: Research findings

نتیجه‌گیری

هدف توسعه انسانی این است که به انسان‌ها کمک کند تا توان و استعداد نهفته خود را بروز دهند و توان فکری و قابلیت‌های فنی و سازمان‌دهی‌شان را توسعه دهند.

شاخص توسعه انسانی رتبه هر کشور را نسبت به کشورهای دیگر در سال معینی نشان می‌دهد. دلیل فنی آن این است که بیشترین ارزش شاخص‌های طول عمر، دانش و سطح زندگی هر کشور از روی بیشترین و کمترین طول عمر، دانش و درآمد کشورهای مورد بررسی تعیین می‌شود. این عبارت گویای فرضی ضمنی است به این معنی که شاخص توسعه انسانی مفهومی نسبی است نه مطلق. از این رو ممکن است طول عمر، دانش و درآمد در کشوری افزایش یابد؛ در حالی که شاخص توسعه انسانی آن افت داشته باشد. مثلاً وقتی شاخص‌های طول عمر، دانش و درآمد سایر کشورها سریع‌تر از شاخص‌های کشور مورد نظر افزایش یابد، چنین افتی در شاخص توسعه انسانی آن کشور رخ می‌دهد. افت نسبی مؤلفه‌های توسعه انسانی به پایین آمدن شاخص توسعه انسانی را وسیله‌ای برای اندازه‌گیری پیشرفت توسعه انسانی در طول زمان دانست. شاخص توسعه انسانی در ایران اگرچه رشد قابل توجهی در طی ۲۵ سال گذشته داشته از ۵۶٪ در سال ۱۹۷۵ به ۷۳٪ در سال ۲۰۰۲ افزایش یافته و شاخص‌های امید زندگی آموزش و GDP سیر صعودی داشته‌اند، اما با توجه به دلیل آهنگ سریع توسعه در سایر کشورها، افزایش قابل توجهی در رتبه کلی رخ نداده است. در بین ۱۷۷ کشور عضو سازمان ملل متحد، رتبه ۱۰۱ از نظر شاخص توسعه انسانی به ایران تعلق دارد. هرکدام از نهادهای دولتی و غیردولتی کشور نقش خاص خود را در بهبود مؤلفه‌های توسعه انسانی دارند و نقش قابل توجه و کلیدی مدیران و کارکنان بهداشتی و درمانی در بهبود شاخص‌های بهداشتی و در نتیجه صیانت از سرمایه‌های انسانی خلاصه می‌شود.

پیشنهادها

تقویت و گسترش امکانات و زیرساخت‌های آموزشی، فرهنگی، اقتصادی و غیر آن در نقاط شهری استان همدان و فراهم نمودن زمینه لازم برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی در بخش‌های مختلف تعادل بخشی در سازمان فضایی استان همدان از راه ایجاد زیرساخت‌ها در نواحی محروم و تقویت شهرهای میانی استان جهت ایجاد کانون‌های جدید توسعه

با توجه به اینکه اقتصاد اکثر شهرستان‌های استان متکی بر کشاورزی است توجه به توسعه و گسترش صنایع، کشاورزی و دامپروری و تأکید برافزایش سهم تولیدات دانش‌محور یکی از راهبردهای اساسی جهت توسعه استان می‌باشد.

گسترش توسعه امکانات و خدمات گردشگری در نواحی مستعد طبیعی و میراث فرهنگی استان مانند گنج‌نامه در شهر همدان، غار علی‌صدر در شهرستان کبودر آهنگ و سایر جاذبه‌ها در دیگر شهرستان‌های استان بکارگیری سیاست‌های اشتغال‌زایی در نواحی محروم ایجاد زمینه‌های لازم برای گسترش بهره‌برداری از معادن استان جلوگیری از مهاجرت شهری، زیرا اکثر مهاجران به خاطر اوضاع نامناسب اقتصادی و عدم برخورداری از امکانات و خدمات شهری مطلوب و بیکاری این شهرها را ترک کرده‌اند.

References

- Badri, Syed Ali & Akbarian Ronizi, Said Reza(2006). A Comparative Study of the Development Evaluation methods [In Persian]
- David Harvi [...et.al.] (2000). Social justice and the city, Tehran Company processes and urban planning [In Persian]
- Eshkevari, Seyed hasan(2008). Principles of Regional Planning , processes Payam Nour Fourth Edition [In Persian]
- Fariborz, Mohsen (2006). Review and rank the development of the city of Lorestan province in years 85 & 75 , processes Islamic Azad University of Arak [In Persian]
- Hafeznia, Mohammad Reza (2006). Principles and Concepts of Geopolitics, Mashhad: Papoli Publications [In Persian]
- Hafeznia, Mohammad Reza(2001). Introduction to Research Methods in Human Sciences , processes samt [In Persian]
- Kivi & kampenhood& partners. (1999). Research Methodology in Social Sciences, Publications tootia [In Persian]
- Results of the General Census of Population and Housing Hamedan (2006). Processes Office of Statistics and Information Hamedan ostandari [In Persian]
- Results of the General Census of Population & Housing Hamedan, (2011). Processes Office of Statistics and Information Hamedan ostandari [In Persian]
- Shakuiee, Hussein(1994). New approaches in urban geography, processes samt [In Persian]
- Shia, Ismaili (2000). Introduction to urban planning grounds, processes Iran University of Science and Technology [In Persian]
- Shams, Majid [...et.al] (2014). Assess the degree of development in Hamedan province using GIS and HDI, [In Persian]
- Sepehr doost, Hamid (2009). Review the government's performance in the economic development of the villages of hamedan province . Journal of Rural Development, Vol. 12, No. 2, Tehran [In Persian]
- Taghvaei, Masoud [...et.al] (2013). Assess the degree of development in Hamedan province with an emphasis on regional analysis approach . Journal of Regional Planning Third Year, No. 11 [In Persian]
- Ziyari, Kerematoolah(2010). Assess the degree of development of the Eastern Azerbaijan province city HDI [In Persian]